

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ НА КИЇВЩИНІ У 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

У статті висвітлено основні напрями, соціальні та національні аспекти політичних репресій у Київській області під час Другої світової війни та у добу «пізнього сталінізму».

Останнім часом у вітчизняній історіографії остаточно утвердилася думка про те, що політичні репресії щодо різних верств населення УРСР відбувалися упродовж всього радянського періоду. Знищення справжніх і потенційних противників радянської влади здійснювалося як у часи «червоного терору», так і в добу непу, в період форсованої індустріалізації та примусової колективізації. «Великий терор» 1937–1938 рр. охопив в Українській РСР усі без винятку нації та соціальні групи. Карально-репресивна машина СРСР напередодні Другої світової війни продовжувала функціонувати, лише на деякий час пригальмувавши свої оберти у центральних і східних областях України. У Київській області упродовж 1939 р. кількість осіб, засуджених судовими органами та Особливою нарадою при НКВС, становила 433 (з них: українці – 255, росіяни – 40, білоруси – 4, китайці – 1, німці – 4, євреї – 35, поляки – 25, іранці – 62), з них до вищої міри покарання – 2 особи; від 5 до 10 років включно – 236 осіб; до 5 років та заслання, примусових робіт – 195 осіб [1]. Наступного року було винесено вироки та рішення судів щодо 124 осіб [2], що майже в чотири рази менше порівняно з 1939 р. Таким чином, масштаби каральної практики у Київській області в 1939–1940 рр. були значно меншими, ніж у часи «Великого терору». Як свідчать архівні документи Служби безпеки України, за період з 1939-го до 18 вересня 1941 р. (переддень окупації гітлерівцями Києва) таємне кладовище НКВС у Биківнянському лісі поповнилося 2563 тілами «буржуазних націоналістів», «шпигунів», «терористів» [3].

Суттєві корективи в діяльність органів держбезпеки, які мали особливу роль у здійсненні політичних репресій, внесла Велика Вітчизняна війна. У перші години воєнних дій Радянського Союзу з Німеччиною наркомат держбезпеки СРСР надіслав територіальним органам директиву за № 127/ 5809, в якій настійно рекомендувалося провести ретельні заходи з «вилучення контрреволюційного та шпигунського елемента», припинення «всіляких спроб ворожих елементів завдати шкоди радянській владі» [4].

Посиленню репресивних заходів сприяли укази Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» від 22 червня 1941 р., згідно з якими органи НКВС і НКДБ мали проводити підготовчу роботу з виселення осіб із прифронтової зони, визнаних соціально небезпечними (взяття на облік усіх неблагонадійних громадян разом з їхніми родинами) та депортацію протягом 48 годин [5].

Уже в перший день війни органи НКДБ Київщини провели арешти «сумнівних» осіб за списками, складеними заздалегідь. Серед багатьох затриманих спецслужбами опинився старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту права Нарком'юсту УРСР, заступник декана юридичного факультету Київського університету, професор Українського філіалу Всесоюзної заочної правової академії Гліб Александренко. Перший документ кримінальної справи, розпочатої 28 червня 1941 р., повідомляє, що слідчий 2-го відділу слідчої частини НКДБ УРСР сержант держбезпеки Караваєв розглянув «злочинну діяльність» Александренка Гліба Васильовича і «знайшов» таке: «дані, що надійшли в НКДБ УРСР, свідчать про те, що житель м. Києва Александренко, будучи вороже налаштований до радянської влади, розповсюджує провокаційно-поразницькі настрої серед населення та займається антирадянською агітацією, направленою на дискредитацію партії та радянської влади» [6]. І цього «знайшов» у воєнний час було достатньо, щоб притягнути відомого вченого до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Потенційну загрозу тогочасному ладу радянські спецслужби вбачали в особі артиста Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Михайла Донця. У постанові про арешт від 2 липня 1941 р. фігурували його зв'язки з репресованими раніше «ворогами»: колишнім головою РНК УСРР Панасом Любченком, дирек-

тором Інституту українського фольклору АН УСРР Андрієм Хвилею [7].

Крім оперативної роботи щодо запобігання підривної діяльності фашистських спецслужб, створення безпечних умов для промислових об'єктів і транспорту, органи НКДБ Київщини змушені були виконувати директиву наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р., що містила вказівку вирішити питання про вивезення переважної більшості заарештованих, які значаться за НКДБ, НКВС, судом і прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. Також обласні управління НКДБ у стислі терміни мали розглянути справи заарештованих і скласти списки тих, кого «доцільно розстріляти» [8]. На початку липня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР Мешик затвердив перші списки закінчених слідчих справ на громадян, які перебували в київській тюрмі і підлягали розстрілу згідно з телеграмою Меркулова. Уже 6 липня 1941 р. вищу міру покарання було застосовано до 68 осіб, позбавлених волі за політичними статтями. 8 липня 1941 р. «за першою категорією» вибуло ще 13 осіб. Усього у столиці України напередодні її окупації німецькими військами розстріляно 473 особи [9].

Окупувавши Київ, гітлерівське командування з пропагандистською метою закликала населення повідомляти про злочини НКВС. Восени 1941 р. за наказом німецької адміністрації в присутності преси у Биківнянському лісі було розпочато розкопки секретного об'єкта НКВС. Незабаром, 8 жовтня 1941 р., у газеті «Українське слово» з'явилася стаття «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров», в якій йшлося про те, що біля селища Биківня знайдені тіла «жертв більшовицького терору». Згодом на місці поховань за вказівкою окупаційних властей було розпочато роботи зі встановлення пам'ятного знаку, які так і не вдалося завершити [10].

Минав час, і зона, призабута новими господарями, почала втрачати свій первісний вигляд. У подальшому на місці таємних поховань з'явилися лісові насадження. Здавалося, сама природа намагалася забути все те, що нагадувало про Биківнянську трагедію, та тільки не людська пам'ять.

Сформувавши «правильну» громадську думку щодо поховань у Биківні поновлюваній радянській владі мали допомогти висновки Київської обласної комісії сприяння Державній комісії із встановлення й розслідування фактів злочинів німецько-фашистських загарбників. Факти з «Акта про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області» від 12 грудня 1943 р. про те, що «у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами» [11],

повинні були стосуватися і поховань в 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Остаточоно «переконати» громадськість у тому, що за «зеленим парканом» поховані жертви фашистського режиму, мав також арешт у березні 1945 р. і подальше 10-річне ув'язнення жителя Биківні С. Дембовського, який, «будучи вороже налаштований до радянської влади, із приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм на вигадане кладовище НКВС, де нібито по його заяві “хоронились” розстріляні українські люди» [12].

Одночасно з просуванням Червоної армії територією Київщини у визволеніх від фашистів містах і селах поновлювали свою роботу радянські відомства, в тому числі й органи держбезпеки. Останні, керуючись циркуляром НКВС СРСР про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території (18.02.1942 р.) [13], наказом прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів» від 15 травня 1942 р. [14] та постановою пленуму Верховного Суду СРСР за № 22/М/16У/ сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» [15], розпочали арешти громадян, які «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах», надавали ворогові відомості, що становили військово або державну таємницю, брали безпосередню участь у вбивствах і насильствах над населенням. Із загальної кількості заарештованих органами МДБ у 1943–1945 рр. в Україні (84 190 осіб) лише 4 % ув'язнених інкримінувалася антирадянська агітація та пропаганда [16] (антирадянські висловлювання, розповсюдження листівок тощо). Статистика репресій УНКДБ у Київській області із січня 1943-го до січня 1947 р. була такою:

Рік	Кількість заарештованих	Антирадянські організації та групи і заарештовані за участь у них учасники
1943	937	(не встановлено)
1944	2975	38/345
1945	1362	23/213
1946	1349	28/267
Всього	6623	89/825 [17]

Загалом у зазначений період було засуджено 5 тис. 434 особи, з них: до вищої міри покарання – 351 особа; каторги – 2 тис. 320; позбавлення волі – 2 тис. 738 осіб [18].

Наприкінці Другої світової війни територіальні органи держбезпеки Київщини виявили і знешкодили білоемігрантську націоналістичну організацію «НТСНП» («Національно-трудовий

союз нового покоління») [19], метою якої була боротьба за самостійну російську монархічну державу. На початку 1944 р. у Київській області було викрито церковно-монархічну організацію, яка нібито існувала під виглядом Ставропігійського монастиря на чолі з архімандритом Михайлом (Костюком), який іменував себе «патріархом усія Русі» і «самодержавцем Російським». Приводом для репресій стало те, що «організація проводила антирадянську монархічну пропаганду серед прихожан, поширювала антирадянські наклепницькі чутки» [20].

Пріоритетним напрямом чекістських органів на визволеній території Київщини у 1944–1952 рр. було виявлення і ліквідація осередків Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Радянські спецслужби мали інформацію про те, що у травні 1944 р. за наказом Проводу ОУН на терени Київської області стали проникати рейдові групи з метою проводити антирадянську агітаційно-пропагандистську діяльність та боротися за утвердження «Великої Соборної Самостійної України». До кінця 1940-х рр. у різний час на Київщині діяли групи ОУН-УПА під проводом «Андрія» (Іванків), «Палія», «Нестора», «Радченка» (Фастівський район), «Печериці» (Баришівка), «Шевченка» та «Будька» (Бородянка, Іванків), «Беркута» (Чорнобиль), «Короленка» (Тараща), «Грака», «Берези», «Сашка» (Чорнобиль, Димер, Бородянка) та ін. (загалом на території області у 1944–1952 рр. побувало близько 1500 вояків ОУН-УПА) [21]. Внаслідок оперативно-розшукових заходів, численних військових операцій обласному відомству держбезпеки упродовж 1943–1946 рр. удалося заарештувати 672 учасники націоналістичного підпілля на Київщині. Так, у січні 1946 р. у бою з підрозділами МДБ був взятий у полон командувач групи УПА «Схід» та окружний провідник ОУН Житомирщини й Київщини Федір Воробець («Верещака»). Майже в той самий час у Києві чекістам вдалося вийти на керівника Крайового проводу ОУН «Петра Чорного» та заарештувати його разом із групою членів ОУН, пов'язаних особисто з ним [22].

Динаміка арештів учасників ОУН-УПА у повоєнне десятиліття мала мінливий характер: 1943 р. – 28 осіб; 1944 р. – 308 осіб; 1945 р. – 165 осіб; 1946 р. – 171 особа; 1948 р. – 51 особа; 1949 р. – 44 особи; 1950 р. – 52 особи; 1951 р. – 13 осіб; 1952 р. – 32 особи [23]. Найбільше арештів за повстанство відбулося у 1944–1946 рр. Упродовж 1948–1952 рр. кількість заарештованих за причетність до ОУН-УПА значно зменшується. Наприкінці 1952 р. унаслідок широкомасштабних акцій внутрішнім військам НКВС і підрозділам НКДБ вдалося побороти націоналістичне підпілля на Київщині.

Радянська влада вбачала ворога й у відродженій під час Другої світової війни Українській автокефальній православній церкві. Єпископат і переважна частина рядового духовенства УАПЦ за винятком митрополита Феофіла Булдовського, який, не покаючись, помер у тюремній лікарні, змушені були виїхати за кордон. Іншій частині духовенства, що не полишила Батьківщину, запропонували пройти так звану процедуру «очищення» від автокефалізму, привселюдно осудити послідовників митрополита Полікарпа (Сікорського) і «возз'єднатися» з російським православ'ям. Тих священників, які відмовилися від цього, чекали тривалі терміни заслання або нелегальна душпастирська діяльність.

Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни дають підстави стверджувати, що радянська влада на звільненій від гітлерівських окупантів території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя [24]. Певна лібералізація взаємин із РПЦ та рядом інших лояльних об'єднань поєднувалася з активним поборюванням українських національних церков і тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки. Партійно-радянське керівництво країни дуже непокоїв високий рівень релігійності населення, а також збільшення кількості віруючих, відновлення церков на окупованих східних теренах України під час Другої світової війни.

Пробудження релігійної свідомості, відкрита демонстрація населенням на звільнених територіях своїх релігійних переконань, прагнення віруючих узаконити свої права на богослужіння спонукало тоталітарний режим санкціонувати черговий етап боротьби з «пережитками буржуазної ідеології».

Якщо з боку партійно-радянської верхівки наступ на релігію мав потайний характер, то врегулювання органами НКДБ відносин із церковними інституціями набуло відкритого протистояння. У 1946 р. управління НКДБ по Київській області інформувало центр про арешт 47 служителів культу [25].

Усупереч духовним запитам віруючих кількість римо-католицьких громад під різними приводами поступово зменшувалась. У післявоєнний період влада всіляко намагалася підпорядкувати собі духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Ще в 1944 р. під тиском вищого політичного керівництва та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР було об'єднано дві великі релігійні течії і створено Союз євангельських християн-

баптистів. Штучність такого об'єднання цілком усвідомлювали й функціонери Ради у справах релігійних культів, які повідомляли керівництву про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн неохоче погодилися на створення Союзу. В 1945 р. здійснено чергову політичну акцію: приєднання значної частини п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Це спричинило широке невдоволення віруючих. Однак вердикт радянських владних структур не залишав ніякого шляху для відступу. Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що була проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну баптистську організацію, отримавши назву «чистих баптистів». Проти об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які продовжували дотримуватися власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялися від служби в армії.

Важливим засобом впливу на процес асиміляції п'ятидесятників панівний режим вважав здійснення репресій та арештів віруючих, які відмовлялися від об'єднання з баптистами. За період з 1 січня 1952-го до 1 січня 1953 р. у Київській області органи МДБ ліквідували шість антирадянських церковних організацій та груп, до яких входило 86 осіб [26]. Залякуванням для членів неприєднаних громад п'ятидесятників Київщини мав слугувати також судовий процес над віруючим В. Бойком, який відбувся у березні 1952 р. За непокору державній політиці щодо протестантів В. Бойка було засуджено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна й обмеженням у правах на 5 років. Київський обласний суд проігнорував той факт, що підсудний брав участь у Великій Вітчизняній війні, мав урядові нагороди, хворів на важку форму туберкульозу [27].

Водночас у будні повоєнного десятиліття органи НКДБ повернулися до «традиційної клієнтури» – «антирадянського елементу». В 1948 р. із 1309 заарештованих лєвову частку становили особи, обвинувачені за антирадянську діяльність [28]. Незважаючи на зменшення динаміки репресій у наступні роки (1949 р. заарештовано 717 осіб; 1950 р. – 688 осіб; 1951 р. – 415 осіб; 1952 р. – 224 особи, із них 215 звинувачено в антирадянській діяльності [29]), спецслужби так само, як у 1920–1930-ті рр., продовжували виявляти та знешкоджувати учасників колишніх політпартій. У 1948 р. заарештовано 12 учасників контрреволюційних організацій, наступного року за грати потрапили 32 «троцькісти», 4 «правих», 2 анархісти, 3 есери [30]. Серед заарештованих у 1950 р. підгрупа учасників контрре-

волюційних організацій налічувала 13 осіб (9 «троцькістів», 3 «правих», 1 меншовик) [31].

Разом із тим у післявоєнний період спецслужби мали проводити фільтраційну роботу серед репатріантів. В організованих на Київщині фільтраційних пунктах у 1949 р. було заарештовано 46 підозрілих осіб з числа громадян, які прибули «із зон окупації Німеччини, звільнених Червоною Армією та арміями союзників», а в 1950 р. – 40 осіб [32].

Проігнорував обставинами, що склались у повоєнному селі, й уряд УРСР. Виконуючи вказівки центру, спрямовані на форсоване відновлення всіх довоєнних оброблюваних площ, республіканські органи влади поставили перед колгоспниками нереальні завдання. У постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.» йшлося про збільшення у 1946 р. посівних площ для колгоспів 16 східних областей на 1865,8 тис. га порівняно з 1945 р.

«Боротьбу за хліб» органи влади довели до абсурду і проводили тими силовими методами, що і в 1932–1933 рр. Значна частина колективних господарств, яка потерпала від неврожаю, згідно з планом повинна була здати державі більше зерна, ніж зібрано. Щоб якось перешкодити огульному «викачуванню» хліба, віддалити примару голоду, голови колгоспів почали в масовому порядку приховувати частину врожаю. За таких умов сталінське керівництво вважало, що має справу з «саботажем» хлібозаготівель, й почало вживати репресивних заходів. Протягом 1946-го і першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,6 тис. голів колгоспів (фактично кожен 16 керівник колективного господарства), яких звинувачували у зриві строків збирання врожаю, порушенні графіків хлібопоставок, видачі зерна на трудовні. Репресіям підлягали так звані «розкрадачі зерна», які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу». Тільки за листопад 1946 р. за збирання залишених після жнив колосків у полі на лаву підсудних потрапило 2,3 тис. селян. Певним «стимулом» для підвищення продуктивності праці трудівників села став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Указ, продубльований 20 березня 1948 р. законом Ради міністрів УРСР, стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудовнів, а також мешканців, які не були членами колгоспу. Загальном на підставі «вироку про виселення» у лютому–червні 1948 р. у віддалені райони СРСР

насилено депортовано 743 жителі Київщини [33].

Незважаючи на посилення репресій, план хлібозаготівель був виконаний лише на 62,5 відсотка. Неврожай і надмірні побори держави, відсутність особистих запасів продовольства у багатьох колгоспників, особливо південних областей, спричинили масові захворювання на дистрофію через недоїдання.

Перші захворювання дистрофією були зареєстровані на Київщині в листопаді–грудні 1946 р. Показово, що до лютого 1947 р. вони не підлягали статистичній звітності. Міністерство охорони здоров'я користувалося тільки окремими донесеннями з місць, на основі яких інформувало уряд та ЦК КП(б)У. Лише 21 січня 1947 р. Рада міністрів УРСР зобов'язала обласні управління охорони здоров'я здійснювати необхідний облік хворих і регулярно надсилати інформацію до Києва. Уже на 10 лютого 1947 р. (за неповними даними) у республіці було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань дистрофією. Як стверджували завідувачі обласних управлінь охорони здоров'я, кількість хворих щодня зростала. Так, на 22 лютого 1947 р. в областях УРСР налічувалося 448 тис. 345 осіб, хворих за формою № 11, з них у Київській області – 10 тис. осіб [34].

За підрахунками завідувача Київського обласного відділу охорони здоров'я Іванова, майже 15 % населення області наприкінці зими 1947 р. перебувало у стані, близькому до дистрофічного [35].

Зменшення тиску партійно-державного керівництва на українське національно-культурне життя в роки Другої світової війни, що сприяло посиленню патріотичних тенденцій у творчості письменників, художників, композиторів, істориків, збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних і виконавчих структур, започаткування національних міністерств закордонних справ та оборони створювали передумови автономних настроїв в українському суспільстві, сприяли активізації суспільного розвитку в УРСР. Після перемоги над фашистською Німеччиною народ сподівався на певні поступки з боку держави в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя. Однак сталінське керівництво, стурбоване прагненням інтелігенції до лібералізації існуючого ладу, спрямувало свої зусилля на консервацію тоталітарного режиму в СРСР. Для відновлення старих радянських порядків, збереження особистої влади Й. Сталін удається до потужної пропагандистської роботи з населенням, а також застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалося у рамки

офіційної доктрини, спостерігалось в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямував проти України, оскільки під час гітлерівської окупації вона найбільше зазнала впливу «західного способу життя». Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 р., коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки й помилки українських комуністів та звинуватив їх у тому, що вони недостатньо уваги приділяли «підбору й ідеологічно-політичному вихованню кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва», де проглядається «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія».

Здійснення ідеологічного контролю, проведення чисток у сфері культури Й. Сталін доручив найближчому соратникові, секретареві ЦК ВКП(б) Андрію Жданову. Вістря політичної кампанії було спрямоване проти тих, хто прагнув лібералізації культурної атмосфери, тяжів до пошуку нових форм самореалізації в науці і творчості, захоплювався здобутками західної культури. Водночас кампанія передбачала широку популяризацію досягнень радянської (насправді – російської) культури і науки як альтернативи західній.

Своєрідним сигналом до початку політико-ідеологічної реакції у сфері культури, що отримала назву «ждановщина», стало прийняття в 1946 р. сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленінград”», спрямованої проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка, а також постанови «Про кінофільм “Большая жизнь”». ЦК КП(б)У в руслі прийнятих у Москві рішень ухвалив постанови, що стосувалися ситуації в українській радянській літературі та мистецтві, а саме: «Про перекручення й помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири й гумору “Перець”» (вересень 1946 р.), «Про журнал “Вітчизна”» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (вересень 1946 р.). У цих партійних документах зводилися нанівець усі попередні здобутки національної культури, а українські письменники, художники, літературознавці й історики були звинувачені у «буржуазному націоналізмі» та навмисному ігноруванні зображення сучасності у своїй творчості. Усього за період з 1946-го до 1951 р. було прийнято 12 постанов ідеологічного спрямування, які заклали основу для наступу на всі категорії творчої інтелігенції. Практичне виконання партійних рішень забезпечувалося такими засобами, як політична цензура, викривальні рецензії у пресі, обвинувальні вироки, що їх виголошували на нарадах представників творчої інтелігенції.

Системою ідеологічного контролю були охоплені майже всі часописи, культурно-освітні установи, творчі спілки. Під гаслом боротьби за «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології» у серпні 1946 р. на сторінках преси розпочалося цькування творчого доробку київських прозаїків А. Головка, О. Копиленка, О. Вишні, М. Стельмаха, Ю. Яновського, поетів М. Рильського, А. Малишка, С. Олійника. У жовтні 1946 р. з позицій класовості й партійності на зборах художників Києва зазнали осуду визначні майстри пензля М. Глущенко та М. Дерегус.

Посилення ідеологічного терору, загострення морально-політичної ситуації у республіці відбувається в період «правління» Л. Кагановича, який був призначений Й. Сталіним на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У й обіймав її з березня до грудня 1947 р. У боротьбі з націоналістичними ухилами Л. Каганович використовував досвід, набутий ще в 1920-ті рр., коли він уперше очолював республіканську партійну організацію. Відтоді нормою відносин влади з інтелігенцією стали прямі погрози, залякування, ізолювання українських літераторів і митців від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви, Ленінграда й інших міст Радянського Союзу.

Уже навесні 1947 р. Л. Каганович інспірував нову хвилю ідеологічної атаки сталінізму на українство. У травні 1947 р. він підготував проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Партійні резолюції не лише дали поштовх кампанії «критики» і «самокритики» в пресі, а й спричинилися до адміністративно-каральних заходів. Улітку 1947 р. нищівної критики зазнали історики С. Білоусов, К. Гуслистий, М. Петровський, М. Супруненко та інші. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. містила звинувачення в тому, що історія України висвітлюється окремо від історії інших народів СРСР, при цьому автори дотримуються не принципу партійності, а концепції В. Антоновича та М. Грушевського.

Під пильним наглядом Л. Кагановича у вересні 1947 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, основним мотивом якого було таврування «буржуазних перекоханців» у творах окремих письменників». Відвертого публічного цькування зазнали М. Рильський («Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновський (роман «Жива вода»), І. Сенченко (повість «Його покоління»), О. Довженко (кіносценарій «Україна в огні»).

Кампанія боротьби з українським націоналізмом, що з лихої волі Л. Кагановича набула гіперболізованих форм, могла не лише «переломити» письменницьку еліту республіки, а й завдати непоправних втрат усьому українському народу. Сталін нарешті зрозумів, що найближчий соратник спровокував глибокий конфлікт із громадськістю республіки. З метою стабілізації політичної ситуації Л. Кагановича було відкликано з України. Виправити становище в УРСР знову було доручено М. Хрущову, який з 1938-го до березня 1947 р. очолював республіканську партійну організацію. Завдяки рішучим діям нового керівника республіки кампанію шельмування і переслідування української інтелігенції на деякий час удалося зупинити. Натомість з кінця 1948 р. в Україні розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом – із «космополітизмом». На думку верховодів Кремля, заплановані акції повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації.

Горезвісна кампанія боротьби з космополітизмом призвела до нападок на діячів єврейської культури, яких звинувачували у пропаганді національного нігілізму і низькопоклонстві перед Заходом. Була навіть сфабрикована «змова» єврейської інтелігенції, в якій планувалося за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Протягом 1948–1952 рр. у зв'язку зі «Справою Єврейського антифашистського комітету», що його сталінський режим оголосив головним центром «єврейського націоналізму», було репресовано 19 єврейських письменників України, зокрема киян Й. Бухбіндера, Д. Гофштейна, А. Кагана та ін. Антисемітська політика в УРСР особливо посилилася після того, як влада в республіці в грудні 1949 р. перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Культивуючи в українському суспільстві антиєврейський психоз, він розпочав нову ідеологічну атаку на євреїв, яких республіканська преса таврувала не лише як «безродних космополітів», «єврейських буржуазних націоналістів», а і як спекулянтів і махінаторів в економічній сфері.

На початку 1950-х рр. масового характеру набуло вигнання євреїв із центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет і журналів, академічних інститутів, театрів. У 1950 р. було ліквідовано Кабінет із вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР, який очолював член-кореспондент АН УРСР, мовознавець І. Співак (заарештований у Києві у січні 1949 р.). Репресій зазнали завідувач літератур-

ного відділу Кабінету Ю. Лоцкер, співробітники М. Берегівський, Б. Вайсман, А. Веледницький, Х. Кин-Каргородський, Р. Лернер, М. Майданський, І. Спектор [36].

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., окрім планомірної й систематичної боротьби з космополітизмом, сталінський режим періодично практикував викривальні кампанії проти творчої інтелігенції України. Поштовхом до чергової «проробки» української інтелігенції стала редакційна стаття газети «Правда» від 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекирвань у літературі». У поле зору московського критика потрапив «ідейно порочний» вірш В. Сосюри «Любіть Україну» та лібрето до опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, в якому недостатньо розкривалася «прогресивна» роль російського царя. Республіканське партійне керівництво миттєво відреагувало на публікацію в центральній пресі. У цей час були затавровані члени Спілки письменників України М. Рильський, П. Воронько, Ю. Яновський, А. Малишко, композитори Г. Верьовка, Б. Лятошинський, П. Майборода.

На тлі перманентних сталінських ідеологічних кампаній 1940–1950-х рр., що супроводжувалися навішуванням націоналістичних ярликів, і боротьби з явними та уявними ворогами радянської влади статистика вироку засуджених по лінії УМДБ на Київщині у післявоєнний період була такою [37]:

Рік	Усього засуджено	До вищої міри покарання	До 25 років	Від 11 до 24 років	Від 2 до 10 років	Застання, вислання	До інших мір покарання
1946	1250	50	≈	≈	≈	≈	≈[38]
1948	1296	–	944	94	257	–	–
1949	948	–	600	106	149	88	5
1950	690	2	415	47	114	105	7
1952	363	15	247	–	–	–	101

Формулювання обвинувачень, висунутих органами держбезпеки у післявоєнний період, мало чим відрізнялися від практики «Великого терору»: «повстанство», «антирадянська агітація», «терор і терористичні наміри», «шкідництво та саботаж».

Смерть 5 березня 1953 р. диктатора Й. Сталіна на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму підсилила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керманців держави відмовитися від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклато початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 42. – Спр. 41. – Арк. 37.
2. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні / В. Нікольський. – Донецьк, 2003. – С. 435.
3. ГДА СБУ. – Спр. 518. – Арк. 290.
4. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. докум. / М., 2000. – Т. II. – Кн. 1. – С. 35.
5. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова. – К., 2002. – С. 680.
6. ГДА СБУ. – Спр. 18937-ФП. – Арк. 1.
7. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / Упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій та ін. – К., 2003. – С. 108–110.
8. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова. – К., 2002. – С. 680.
9. Кулаковський П. Розстріляні на початку війни / П. Кулаковський // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 192.
10. Архів Військової прокуратури Північного регіону України. – Спр. 50-0092. – Т. 11. – Арк. 215.
11. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 740. – Арк. 125.
12. Архів Військової прокуратури Північного регіону України. – Спр. 50-0092. – Т. 11. – Арк. 211, 222.
13. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / Упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій та ін. – К., 2003. – С. 374–382.
14. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика : офіц. вид. / за ред. В. Маляренка. – С. 44–45.
15. Там само. – С. 47–49.
16. Нікольський В. Вказ. праця. – С. 206.
17. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 1. – Арк. 9.
18. Там само. – Арк. 11.
19. Там само. – Колекція документів.
20. Там само.
21. Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 323.
22. ГДА СБУ. – Колекція документів.
23. Там само. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 1. – Арк. 8–9 ; Спр. 69. – Т. 1. – Арк. 11 ; Спр. 72. – Арк. 12 ; Спр. 75. – Арк. 14 ; Спр. 82. – Арк. 5.
24. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки XX ст.) / В. Войналович // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 207–226 ; Гордієнко В. Причини і наслідки спілки Руської православної церкви з радянським режимом / В. Гордієнко // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність : зб. наук. праць / Гол. ред. В. Пашекно. – Полтава, 1998. – С. 43–47 ; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К., 1998 ; Шкаровский М. В. Смена религиозной политики советского государства в годы войны и ее последствия / М. В. Шкаровский // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии : материалы к Всерос. науч. конф., посвящ. 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365 та ін.
25. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 2. – Арк. 14.
26. Там само. – Спр. 82. – Арк. 7.

27. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К., 2005. – С. 511–512.
28. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 69. – Т. 3. – Арк. 43.
29. Там само. – Спр. 72. – Арк. 3 ; Спр. 75. – Арк. 2 ; Спр. 82. – Арк. 2, 4.
30. Там само. – Спр. 72. – Арк. 11.
31. Там само. – Спр. 75. – Арк. 13.
32. Там само. – Спр. 72. – Арк. 8 ; Спр. 75. – Арк. 2.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4307. – Арк. 15.
34. Там само. – Спр. 4. – Арк. 324.
35. Там само.
36. Пристайко В. Справа Єврейського антифашистського комітету / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1. – С. 12.
37. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 2. – Арк. 14 ; Спр. 69. – Т. 1. – Арк. 18 ; Спр. 72. – Арк. 15 ; Спр. 75. – Арк. 17 ; Спр. 82. – Арк. 10.
38. Повні дані відсутні. Відомо, що в 1946 р. 320 осіб було засуджено до каторги та 879 – до різних термінів ув'язнення (ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 2. – Арк. 14.

O. Bazhan

REPRESSIVE POLICY OF SOVIET SECURITY SERVICES IN THE KYIV REGION IN THE 1940s – EARLY 1950s

The article deals with the major occurrences, social and national aspects of the repressive policy in the Kyiv region during the Second World War and the late Stalinism.

УДК 947.78:323.28”1956/1961”

Брегедда М. В.

ПОЧАТОК РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1956–1961 рр.)

У статті йдеться про реабілітацію колишніх учасників націоналістичного підпілля після ХХ з'їзду КПРС. Автор досліджує вплив процесу на суспільно-політичне життя західноукраїнського регіону. Критерій політичної лояльності був основним принципом, який визначав особливості реабілітації в Західній Україні: відмінності в масштабах і характері її проведення.

ХХ з'їзд КПРС відіграв важливу роль для подальшого розвитку та демократизації суспільного життя в СРСР. Виступ М. Хрущова з доповіддю про культ особи – сміливий крок політика. Зупинити розпочату реабілітацію, хоча вона провадилася повільно і здебільшого негласно, було неможливо. У таборах спалахували повстання ув'язнених. До комісії з реабілітації надходили численні листи і прохання про перегляд справ. Рано чи пізно правда про трагічні сторінки історії, криваві злочини сталінізму мала бути сказана. Попри непослідовність, загальний підсумок з'їзду і його фіналу був значною мірою позитивним. Він дав змогу розрубати вузол, зав'язаний сталінськими репресіями: прискорився перегляд старих звинувачень і реабілітація набула масового характеру.

Проблематика реабілітації репресованих громадян доволі актуальна і займає ключові позиції у вітчизняній історіографії. Однак мусимо констатувати, що до кінця 1980-х років серйозною перешкодою для вивчення реабілітаційних про-

цесів ставали чинні ідеологічні настанови, жорсткі цензурні обмеження і заборони, недоступність архівних джерел. Питання реабілітації колишніх учасників націоналістичного підпілля об'єктивно вивчалися і розглядалися лише в зарубіжних публікаціях, які переважно ґрунтувалися на матеріалах періодики хрущовських часів та свідченнях очевидців. Вагому роль у розвитку історіографії за кордоном відіграли політичні емігранти і радянські правозахисники [1].

Ґрунтовні наукові дослідження вітчизняних учених з проблем реабілітації починають з'являтися на початку 1990-х рр. Істотно розширюється джерельна база через залучення до наукового обігу розсекречених архівних матеріалів. У більшості праць реабілітація українських націоналістів розглядається в контексті загального реабілітаційного процесу, а також як історія національно-визвольного руху [2].

Статтю присвячено реабілітації колишніх учасників націоналістичного підпілля після